

Žydrūnė Šalaviejūtė – filologijos krypties doktorantė
Moksliniai interesai: leksinė semantika, leksikografija,
 kognityvinė lingvistika
El. paštas: z.salaviejute@gmail.com

Žydrūnė Šalaviejūtė – PhD student of Philology
Research interests: lexical semantics, lexicography, cognitive
 linguistics
E-mail: z.salaviejute@gmail.com

Žydrūnė Šalaviejūtė
Klaipėdos universitetas

LIETUVIŲ KALBOS ZONIMAI: KARVĖS, JAUČIO, VERŠIO PAVADINIMAI IR JŲ MOTYVACIJA

Anotacija

Straipsnyje kompleksiskai analizuojami lietuvių kalbos karvės, jaučio, veršio pavadinimai, siekiant nustatyti, kokius konceptualiuosius gyvūnų požymius padeda išryškinti semasiologiniai ir onomasiologiniai leksikos tyrimai. Pagrindinis empirinės medžiagos šaltinis – LKŽe. Kompleksinė semasiologinė ir onomasiologinė leksemų analizė rodo, kad kalbos sistema fiksuoja labai įvairius karvės, jaučio, veršio konceptualiuosius požymius. Aptariamų gyvulių hierarchijos viršūnėje yra karvė. Iš kalbos sistemos ryškėjanti kategorizacija atskleidžia antropocentrinę gyvulių vertinimą. **PAGRINDINIAI ŽODŽIAI:** semasiologija, onomasiologija, zoonimai, motyvacijos modelis, motyvacijos modelių tipai.

Abstract

Methodological practice is based on complex linguistic research when semasiological and onomasiological aspects are combined. The article analyses the Lithuanian words for cow, bull and calf, in order to determine what conceptual features of animals semasiological and onomasiological lexical studies help to highlight. The main source of empirical material is the dictionary of the Lithuanian language. The analysis of complex semasiological and onomasiological lexemes shows that the language system identifies various conceptual features of cow, bull and calf. At the top of the animal hierarchy is the cow. The categorisation that emerges from the language system reflects the anthropocentric evaluation of the animals discussed.

KEY WORDS: semasiology, onomasiology, zoonyms, model of motivation, types of models of motivation.

Įvadas

Lietuvių kalbotyroje tirta gyvūnų pavadinimų kilmė, paplitimas, kalbinio pasaulėvaizdžio raiška zooniminiuose palyginimuose ir frazeologijoje (Šalaviejūtė 2018, 28–29). Iš zoonimams skirtų darbų matyti, kad gyvūnų pavadinimai vartojami įvardijant žmogaus būdo savybes, jų supančią aplinką, artefaktus, įvairius gyvosios ir negyvosios gamtos, erdvės objektus bei kitas realijas¹. Neabejotina, kad GYVŪNO makrokonceptas priklauso bazinių konceptų grupei.

Straipsnio objektas – lietuvių kalbos karvės, jaučio, veršio pavadinimai – pasirinktas neatsitiktinai. Kompleksinės karvės, jaučio, veršio pavadinimų analizės, apimančios jų sisteminių santykių, nominacijos ir motyvacijos sritis, lietuvių kalbotyroje nėra.

Šiame straipsnyje kompleksškai analizuojami karvės, jaučio, veršio pavadinimai, siekiant nustatyti, kokius conceptualiuosius gyvūnų požymius padeda išryškinti semasiologiniai ir onomasiologiniai leksikos tyrimai.

Pagrindinis empirinės medžiagos šaltinis – „Lietuvių kalbos žodynas“ (LKŽe)². Remiamasi kompleksinio lingvistinio tyrimo metodologine praktika, kai vienos teminės grupės (TG) nariai tiriami onomasiologiniu ir semasiologiniu aspektais³. Onomasiologinei analizei atlikti remiamasi Jūrātės Lubienės monografijoje (Lubienė 2015) taikoma metodika, t. y. empirinė medžiaga sisteminama pagal: nominacijos tipus, būdus⁴, leksinius motyvatorius, motyvacijos požymius, motyvacijos modelius ir jų tipus. Siekiant išryškinti motyvacijos požymių raiškos įvairumą, sistemingumą, taikyta keliapakopė abstrakcijos lygmenų analizė:

- 1) žemiausioje abstrakcijos lygmenų pakopoje nustatyti leksiniai motyvatoriai (LM);
- 2) aukštesnėje abstrakcijos lygmenų pakopoje nustatyti semantiniai motyvacijos modeliai (MM);
- 3) aukščiausioje abstrakcijos lygmenų pakopoje nustatyti motyvacijos modelių tipai (MMT).

¹ Tai universali savybė, būdinga ir kitoms kalboms (žr. Alinei 2005).

² Medžiaga papildyta „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“ (DŽe), „Sinonimų žodyno“ (SŽe), „Sisteminio lietuvių kalbos žodyno“ (SistŽe) duomenimis.

³ Toks semantinių tyrimų aspektas dar vadinamas nominacijos teorija. Semasiologijos ir onomasiologijos sąveika padeda atskleisti, kas ir kaip yra pavadinama, kitaip tariant, nustatyti ryšį tarp kalbine forma išreikšto koncepto formos ir turinio.

⁴ Pavadinimų daryba detaliau, t. y. atsižvelgiant į jų nominacijos rūšis ir priemones, šiame straipsnyje neapptariama.

Semasiologinis tyrimo aspektas ir jo rezultatai

Visų pirma iškyla uždavinys nustatyti, kiek lietuvių kalbos sistemoje yra vieno gyvulio (mokslo kalboje – lo. *Bos taurus* arba lie. naminis jautis) pavadinimų. Remiantis tirtų leksikografijos šaltinių duomenimis, galima teigti, kad tiriamajai grupei (TG) priklauso apie pusantro šimto leksemų (įskaitant formaliuosius variantus).

Ištyrus sisteminius (hiperoniminius, sinoniminius, darybinius) santykius ir semantinius ryšius nustatyta, kad bendro hiperonimo aptariamam gyvuliui pavadinti lietuvių kalbos sistemoje (ne mokslo kalboje) nėra. TG branduolį sudaro trys ekvonimai: patelė (kárvē), patinas (jáutis) ir jauniklis (veršis). Jų semantiniai ryšiai, nustatyti pagal definicijas, išryškina du konceptualiuosius diferencinius požymius: lytį ir amžių.

Nustatyta, kad šie trys ekvonimai turi: formaliųjų variantų, darybinių ir leksemių sinonimų. Gausiausią darybinių ir leksemių sinonimų grupę sudaro karvės (55 procentai), kiek mažesnes jaučio (30 procentų) ir veršio (15 procentų) pavadinimai.

Onomasiologinis tyrimo aspektas ir jo rezultatai

Nustatyta, kad lietuvių kalbos karvės, jaučio, veršio pavadinimų onomasiologinę sistemą sudaro trys aukščiausiojo abstrakcijos lygmens MMT: deskriptyvusis (70 procentų), komparatyvusis (20 procentų), funkcinis (10 procentų).

Deskriptyvusis MMT remiasi kokybiniu (kvalitatyvumo) principu ir apima konceptus pagal ontologinį KAŽKAS yra TOKS principą (*plg.* Zhabotynska 2010, 81–82). Šiam MMT priklauso tokios leksemos, kurių leksiniai motyvatoriai (LM) eksplicitiškai apibūdina išorines arba vidines gyvulio savybes (Lubienė 2015, 78–79). Nustatyta, kad lietuvių kalbos karvės, jaučio, veršio pavadinimų deskriptyvųjį MMT sudaro trys MM: koloratyvusis (motyvacijos pagrindą sudaro rega suvokiamas konceptualusis spalvos požymis), akustinis (motyvacijos pagrindą sudaro klausa suvokiamas konceptualusis garso požymis), morfologinis (motyvacijos pagrindą sudaro konceptualusis gyvulio išorinės arba vidinės kūno sandaros požymis).

Komparatyvusis MMT remiasi kognityviniu panašumo, lyginimo principu ir apima konceptus pagal ontologinį KAŽKAS siejama su KAŽKUO principą (*plg.* Zhabotynska 2010, 83–84). Šiam MMT priklauso leksemos, kurių LM implicitiškai apibūdina išorines arba vidines gyvulio savybes (Lubienė 2015, 128). Nustatyta, kad ši MMT sudaro trys MM: zooniminis (motyvacijos pagrindą sudaro konceptualusis panašumo ar lyginimo su gyvūnu požymis), negyvosios gamtos (motyvacijos pagrindą sudaro konceptualusis gyvulio kūno savybių lyginimo su

negyvosios gamtos realijomis požymis), artefaktinis (motyvacijos pagrindą sudaro gyvulio kūno savybių ar elgesio gretinimas su įvairiais artefaktais).

Funkcinis MMT remiasi kognityviniu veiksmo, elgesio principu ir apima konceptus pagal ontologinį KAŽKAS veikia / elgiasi TAIP principą (plg. Zhabo-tynska 2010, 82). Tai toks MMT, kuriam priklausančių pavadinimų LM remiasi atliekamo veiksmo principu, t. y. eksplicitiškai apibūdina gyvūno paskirtį arba jo (su juo) atliekamą veiksmą, elgesį.

Norint nustatyti, koks santykis yra tarp motyvuotų ir nemotyvuotų pavadinimų, atrodo, kad metodiškai patogiau yra žvelgti į pavadinimus pagal semantikos ryšius. Todėl aptariamojo gyvulio pavadinimų onomasiologinė struktūra straipsnyje aprašoma suskirsčius juos į smulkesnes TG pagal karvės, jaučio ir veršio pavadinimus. Stengiamasi atkreipti dėmesį į jų ryškiausius konceptualiuosius diferencinius ir bendruosius požymius.

1. Karvės pavadinimai

Žvelgiant į karvės pavadinimus sinchroniškai, jie yra dviejų nominacijos tipų: nemotyvuotosios ir motyvuotosios nominacijos.

1.1. Nemotyvuotosios nominacijos tipui priklauso invariantinės leksemos *kárvė*, *telyčią*⁵, lietuvių kalbos sistemoje neprigijęs latvizmas *gotina*⁶, žinomas iš Simono Daukanto raštų (LKŽe).

Leksema *kárvė* – karvės pavadinimų TG dominantė, tai – ‘stambus raguotas gyvulys, laikomas pienui ir mėsa’ (LKŽe, DŽe). Pagal patekimą į kalbos sistemą *kárvė* yra vidinės nominacijos būdo leksema. Sinchroniniu požiūriu pavadinimas yra neskaidrios motyvacijos, tačiau diachroninių (etimologinių) tyrimų rezultatai padeda nustatyti senuosius motyvacijos požymius⁷. Etimologinė leksemos *kárvė* motyvacija – problemiška. Saulius Ambrazas yra apibendrinęs, kad lie. *kárvė* galėjo kilti iš ide. būdvardžio, reiškusio ‘raguotas’, kuris žymėjo tik raguotus gyvulius: lo. *cornū* ‘ragas’ → lo. *cervus* ‘elnias’ → **kārva*- ‘raguotas’ → lie. *kárvė*, sl. **korva* ‘karvė’, pr. *curwis* ‘jautis’ (Ambrazas 2010, 105–106). Remiantis diachroninių tyrimų rezultatais, senoji leksemos *kárvė* motyvacija galėtų priklausyti deskriptyviajam MMT: ‘ragas’ → ‘gyvulys su ragais’ → (‘raguotis’) → ‘karvė’⁸.

⁵ Problemiška nustatyti nominacijos tipą, greičiausiai tai yra hibridinis priesagos skolinys iš slavų kalbų (plg. Smetonienė 2018, 249–250).

⁶ Senąjį ide. ‘raguoto galvijo’ pavadinimą iš baltų kalbų išlaikė tik la. *gùovs* ‘karvė’ (Smoczyński 1982, 226).

⁷ Tyrime neteikiami nauji pavadinimų etimologijos aiškinimai, remiamasi jau atliktais kitų tyrėjų darbais.

⁸ Baltų ir slavų kalbose įgijo antrinę reikšmę ‘karvė’.

1.2. Didžioji karvės pavadinimų dalis priklauso motyvuotosios nominacijos tipui (90 procentų). Leksikografijos šaltinių duomenimis, lietuvių kalbos sistemoje karvė turi gausų sinonimų inventorių. Didžiąją jų dalį sudaro tarminė leksika.

Pirmoji grupė – darybiniai sinonimai, kurie plačiau (t. y. pristatant jų nominacijos rūšis ir priemones) straipsnyje neapžvelgiami⁹. Darybiniai sinonimai yra motyvuoti konotaciškai arba turi konceptualiųjų požymių, nurodančių gyvulio amžių. Tipiška konotacija yra neigiama¹⁰, nurodanti karvės fizinę būklę (prasta, menka, liesa) ar amžių (sena), pvz.: *karvyna* ‘prasta, menka karvė’, *karviznà* ‘menka, liesa karvė’, *karvāpalaiķē* / *kārvapalaiķē* ‘prasta, menka (sena) karvė’. Emociškai teigiama konotacija atsispindi deminutyvinių priesagų variantuose: *karvūtē*, *karvōka*¹¹, *karvāitē* ‘dem. karvė’. Nesuaugusios karvės amžių reiškiantys darybiniai sinonimai: *karviōtē* ‘vidutinė karvė’, *pūskarvē* ‘jauna, dar nesuaugusi karvė’.

Antroji grupė – leksiniai sinonimai. Leksikografijos šaltinių duomenimis, karvė turi įvairių sinchroniškai motyvuotų leksinių sinonimų, kurie pagal motyvacijos požymių raišką sudaro tris MMT: deskriptyvųjį (70 procentų), komparatyvųjį (20 procentų) ir funkcinį (10 procentų).

1.2.1. Deskriptyvųjį karvės pavadinimų MMT sudaro trys MM: koloratyvusis (45 procentai), akustinis (40 procentų), morfologinis (15 procentų).

Koloratyvusis MM yra itin produktyvus. Pagal konceptualųjį plauko spalvos požymį motyvuojamų karvės pavadinimų leksinių motyvatorių (LM) inventorių sudaro įvairūs koloratyvai, pvz.: LM *baltas*: *baltūika*; LM *juodas*: *jūodē* / *juodē*, *jūodenka*, *juodilē*; LM *keršas*: *keršūika*; LM *margas*: *margōji*, *margūtē*; LM *palšas*: *palšūika*; LM *širvas*: *širvūika*; LM *žalas*: *žalōji*, *žalūika*.

Akustinis MM karvės pavadinimų onomasiologinėje sistemoje taip pat produktyvus. Karvės pavadinimai motyvuojami pagal konceptualųjį garso¹² požymį. Šis MM gali būti skirstomas į smulkesnes grupeles, pagal:

- 1) gyvulio skleidžiamo garso požymį: LM garsažodinės kilmės *bū*: *būbē*; LM garsažodinės kilmės *mū*: *mūķē* / *mūķē*, *mūmē*; LM *mauroti*: *maurūtē*;
- 2) gyvulio kvietimo garso požymį: LM garsažodinės kilmės *tpru*: *tprūķē*;

⁹ Straipsnyje į darybinius sinonimus kol kas atsižvelgta tik semantiniu požiūriu.

¹⁰ „Nesunku pastebėti, kad neigiamas vertinimas kalboje išreikštas dažniau negu teigiamas. Visi aksiologiniai tyrinėjimai patvirtina šią leksinę aksiologinę asimetriją. Matyt, ji turi universalų pobūdį ir remiasi į pragmatišką pasaulio suvokimą: tai, kas gera, teigiama, priimama kaip norma, o tai, kas negera, neigiama, laikoma nukrypimu nuo normos ir todėl labiau diferencijuojama“ (Gudavičius 2009, 188).

¹¹ „Priesaga *-yka* reta. Galbūt kaip *-ikē*, kuri žem. tarmėse vartojama žymėti mažybinei formai (kaip *-aitē*, *-utē* ir kt.)“ (Skardžius 1996, 131).

¹² Dažnai tokie karvės pavadinimai yra vaikų kalbos žodžiai.

3) neaiškios garsažodinės kilmės¹³ pavadinimai: *būzė, būžė, buzlā, būčkė*.

Morfologiniam MM priklauso karvės pavadinimai, kurių konceptualusis gyvulio kūno sandaros požymis eksplikuojamas įvairiais daiktavardinės ir būdvardinės kilmės LM, pvz., LM *ragas: raguōlė, ragūtė*; LM *ilgas* ir *uodega: ilgauodėgė*; LM *kulnas* ir *šleivas: kulnāšleivė* ‘kreivakojė karvė’.

1.2.2. Komparatyvųjų karvės pavadinimų MMT sudaro trys MM: negyvosios gamtos (40 procentų), artefaktinis (30 procentų), zooniminis (30 procentų).

Negyvosios gamtos motyvacijos modeliui priklauso karvės pavadinimai, kurių motyvacijos pamatą sudaro įvairias negyvosios gamtos realijas reiškiantys LM, pvz., LM *anglis: anglikė* ‘juoda kaip anglis karvė’; LM *dūmai: dūmė* ‘tamsios spalvos karvė’; LM *šalna: šalnkarvė* ‘širma, šerkšna karvė’. Šis MM pagal implicitiškai reiškiamą konceptualųjį spalvos požymį papildo deskriptyvųjų MMT.

Artefaktinio karvės pavadinimų motyvacijos modelio LM inventoriūs nėra gausūs: LM *durklas: durklė* ‘karvė badiklė’; LM *raštas: rašytė* ‘kerša, marga karvė’. Šis MM pagal implicitiškai reiškiamus veiksmo ir spalvos požymius papildo funkcinį ir deskriptyvųjų MMT.

Zooniniam karvės pavadinimų motyvacijos modeliui priklauso sudurtiniai pavadinimai, pvz., LM *jautis* ir *karvė: jautkarvė* ‘riebi, jaučio išvaizdos karvė’; LM *ožys* ir *ragas: ožiarāgė* ‘karvė panašiais į ožio ragais’. Šis MM pagal implicitiškai reiškiamą kūno sandaros požymį papildo deskriptyvųjų MMT.

1.2.3. Funkcinį MMT sudaro karvės pavadinimai, motyvuojami pagal konceptualųjį veiksmo požymį. Šis MMT gali būti skirstomas į smulkesnes grupes pagal:

- 1) su gyvuliu atliekamo veiksmo (paskirties) požymį, pvz., LM *kelti*¹⁴: *kėltuvė / keltuvė*;
- 2) gyvulio elgesio, daromo veiksmo požymį, pvz., LM *lakstyti: lakstūnė* ‘karvė, kuri vaikosi, ieško jaučių’; LM *smaigyti: pāsmāigolė* ‘visur lendant, dažnai žalos pridaranti karvė’; LM *zyloti: zylė* ‘zyluojanti karvė’.

1.2.4. Karvės pavadinimų grupelėje išsiskiria reprodukcinės karvės savybes žymintys leksiniai sinonimai, kurie sudaro mišrias MM grupes, turinčias keliems MMT būdingų požymių:

- 1) formalieji variantai su LM *bergždžia* ‘neturinti jaunklio, nevaisinga’: *bergždė / beḡždė, bergždelė* ‘bergždžia karvė’;

¹³ Saulius Ambrazas nurodo, kad garsažodinės prigimties kankorėžio pavadinimai, panašūs į *buz-*, *buž-*, *buč-* šaknis turinčius karvės / veršio pavadinimus, yra būdingi pietų ir vakarų aukštaičių šnektoms (Ambrazas 2010, 95–96).

¹⁴ Motyvacija problemiška, plg. *kėltuva* 1. ‘galvijus, gyvulys’; 2. ‘galvijų būrys, banda, galvijai’ (LKŽe, DŽe, SŽe).

- 2) atsivestų jauniklių skaičių nurodantys dūriniai: LM *pirmas, antras* ir *veršis, telis, dėlė*¹⁵: *pirmāveršė, antrāveršė, pirmātelė, antrātelė, pirmadėlė / pirmādėlė / pirmadėlė, antrādėlė / antradėlė*;
- 3) melžimo ar duodamo pieno kiekį, kokybę nurodantys dūriniai: LM *kietas, senas ir pienas: kietapienė, senapienė*. Taip pat dūriniai su LM šaknimis *žiem-* / *žil-* ir *milžti* ‘melžti’: *žiemmilžė / žiēmmilžė / žiemmilžė, žilmilžė / žilmilžė*.

1.3. Sinchroninė MM analizė atskleidė, kad karvė pavadinama pagal: spalvos, garso, morfologijos, atliekamos funkcijos ar elgesio, reprodukcijos požymius. Diachroninė (etimologijos) analizė leidžia teigti, kad seniausias karvės motyvacijos požymis yra deskriptyviojo MM tipo, susijęs su raguoto gyvulio vaizdiniu. Svarbiausi iš kalbos sistemos ryškėjantys konceptualieji karvės požymiai – jos amžius ir reprodukcinės savybės: fizinė būklė ir amžius lemia karvės reprodukcijos ir pieno davimo savybes. Tai susiję su pragmatiniu požiūriu į aptariamąjį gyvulį.

2. Jaučio pavadinimai

Sinchroniniu požiūriu lietuvių kalbos jaučio pavadinimai yra dviejų nominacijos tipų: nemotyvuotosios ir motyvuotosios nominacijos.

2.1. Nemotyvuotosios nominacijos tipui priklauso invariantinė leksema *jautis*, germanizmas *būlius*, lietuvių kalbos sistemoje mažiau prigiję slavizmai *biškus, bujōkas / būjokas*.

Lietuvių kalbos sistemoje *jautis* – tai ‘naminis gyvulys, karvės patinas; kastruotas bulius’ (LKŽe), 1. ‘karvių patinas, bulius’ 2. ‘kastruotas karvių patinas’ (DŽe). Pagal patekimą į kalbos sistemą *jautis* yra vidinės nominacijos būdo leksema. Vytautas Mažiulis apibendrina, kad lie. *jautis* yra kilęs iš bl. dial. **jāutja* ‘tas, kuris pajungtas’, tai yra fleksijos vedinys iš bl.-sl. **jāuta-* ‘(pa)jungtas’¹⁶ (Mažiulis 1993, 319). Remiantis diachroninių tyrimų rezultatais, senoji motyvacija galėtų priklausyti funkciniam MMT: ‘tas, kuris pajungtas’, t. y. skirtas arti / traukti vežimą (LKŽe: *Jáučiai geriau į žagrę tinka kai arkliai* Skr; *O teip jis art eidavo su arkliu bei su jáučiu, į vieną žagrę sukinkytu* Klp; *Ateis an man’ jaunoja panelė, traukū, vežū jautelis* (d.) Ds).

¹⁵ Sandas *-dėl-* pasidarytas iš lietuvių kalbos veiksmazodžio, atitinkančio la. *dēt* ‘(i)siurbti, (i)traukti, sugerti; čiulpti, žįsti’. Šios šaknies varianto **dhē-l-* žodžių kitų kalbų etimologiniai atitikmenys yra gr. *θηλή* ‘motinos krūtis, spenelis’ (<ide. **dhēla*), lo. *fēlō, -āre* ‘žįsti’, *filius* ‘sūnus’, t. y. ‘žindantis’ (Karaliūnas 2006, 112–113).

¹⁶ Lie. *jautis* neturi atitikmenų latvių kalboje, tačiau plg. la. *jūtis* ‘sujungimas’ (detaliau žr. Gagliano 2002, 8).

Išorinės nominacijos būdo leksema *būlius* ‘karvių patinas’ (LKŽe), ‘veislinis karvių patinas’ (DŽe) vartojama bendrinėje kalboje. Tai skolinys iš vokiečių kalbos (vok. *Bulle*). Leksemos *jautis* ir *būlius* skiriasi semantiniu požymiu. Tarp jų susidarę dvejetainiai santykiai: sinoniminiai ir diferenciniai pagal konceptualųjį reprodukcijos požymį (kastruotas / nekastruotas).

2.2. Didžioji dalis *jaučio* pavadinimų priklauso motyvuotosios nominacijos tipui (80 procentų). Leksikografijos šaltinių duomenimis, lietuvių kalbos sistemoje jautis turi gausų sinonimų inventorių. Didžiąją jų dalį sudaro tarminė leksika.

Pirmoji grupė – darybiniai sinonimai. Semantiniu požiūriu darybiniai sinonimai yra motyvuoti konotaciškai arba turi konceptualiųjų požymių, nurodančių aptariamojo gyvulio amžių, dydį. Jaučio jauną amžių arba dydį reiškiantys darybiniai sinonimai: *jautinas* ‘didelis jautis’, *jaučiōkas* ‘ne visai suaugęs, nedidelis jautis’, *jautukas* ‘nedidelis jautis’, taip pat ir leksemos *būlius* darybinis sinonimas *bulinas* ‘jaunas bulius, buliukas’. Neigiama konotacija: *jaučiapalaikis* ‘menk. jautis’.

Antroji grupė – leksiniai sinonimai. Leksikografijos šaltinių duomenimis, jautis turi įvairių sinchroniškai motyvuotų leksinių sinonimų, kurie pagal motyvacijos požymių raišką sudaro du MMT: deskriptyvųjį (95 procentai) ir funkcinį (5 procentai).

2.2.1. Deskriptyvųjį jaučio pavadinimų MMT sudaro du MM: koloratyvusis (95 procentai) ir akustinis (5 procentai).

Nėra abejonės, kad konceptualusis plauko spalvos požymis yra aktualus ne tik straipsnyje aptariamo gyvulio, bet ir kitų naminių gyvulių pavadinimų nominacijos sistemoje (žr. Šalaviejūtė 2018, 27–46). Koloratyvusis MM yra itin produktyvus – SŽe nurodoma, kad pagal plauko spalvą jaučiai (ir karvės) vadina: *bálnis* (balto plauko); *balnugāris*, *baltnugāris*; *jūodis*, *juodnugāris*; *dvylis*, *žālis* (tamsiai rusvas); *šėmis*; *pālšis* (pilkas), *dūlis*, *pīlkis*; *mārgis* (margas); *juodmārgis* (juodai margas); *palšmārgis*, *šėmmaṛgis*; *žalmārgis*; *baltmārgis*¹⁷. Šios leksemos yra *substantivum mobile* (vyriškosios ir moteriškosios giminės) daiktavardžiai. Semantiniu požiūriu šios leksemos dažnai gali reikšti bet kurį tokios spalvos gyvūną (paprastai galviją): arklį, kumelę, karvę ar jautį, rečiau paukštį. Tik jaučio ir karvės reikšmę turi leksema *dvylis*, *-ė* ‘dvylys jautis ar karvė’.

¹⁷ Tokia leksemų diferenciacija pagal konceptualųjį plauko spalvos požymį yra susijusi su auginamų gyvulių veislėmis. Spalva – tai rūšinis požymis, atspindintis hiponiminius leksemų santykius. Dėl substantyvizacijos ir teminės grupės ribų difuziškumo nėra paprasta nustatyti, ar tai ne okaziniai pavadinimai, kilę iš įvairių epitetų. Šiai problemai spręsti, be abejonės, reikėtų pasitelkti ir gyvosios kalbos, tekstyčių duomenis, nagrinėti įvairius junginius. Tikėtina, kad pavadinimų pagal spalvos požymį, surinktų iš gyvosios kalbos, gali būti ir daugiau.

Akustinis jaučio pavadinimų MM – neproduktyvus. Konceptualųjį garso požymį, reiškiamą LM *baubti*, liudija tik viena leksema, užfiksuota Jono Basanavičiaus raštuose: *baublōnas* (LKŽe).

2.2.2. Funkciniam MMT priklauso ne visai aiškios motyvacijos rytų aukštaičių leksema *būkšis*. Šios leksemos motyvaciją būtų galima bandyti sieti su rytų aukštaičių plote paliudytu LM *bukšėti* ‘baksėti, badyti’ (LKŽe).

2.3. Sinchroninė MM analizė atskleidė, kad jautis pavadinamas pagal konceptualiuosius spalvos ir garso požymius. Diachroninė (etimologijos) analizė rodo, kad seniausias jaučio motyvacijos požymis yra funkcinio MMT, susijęs su vežimą, arklą traukiančio gyvulio vaizdiniu. Svarbiausias iš kalbos sistemos ryškėjantis konceptualusis jaučio požymis – jo reprodukcinės savybės (kastruotas / nekastruotas).

3. Veršio pavadinimai

Sinchroniniu požiūriu veršio pavadinimai yra dviejų nominacijos tipų: nemotyvuotosios ir motyvuotosios nominacijos.

3.1. Nemotyvuotosios nominacijos tipui priklauso invariantinės leksemos *veršis*, *tėlias*, lietuvių kalbos sistemoje neprigijęs slavizmas *bišulis*.

Lietuvių kalbos sistemoje *veršis* – tai ‘karvės jauniklis’ (LKŽe), ‘karvių jauniklis (be lyties skirtumo)’ (DŽe). Pagal patekimą į kalbos sistemą *veršis* yra vidinės nominacijos būdo leksema. Algirdas Sabaliauskas apibendrina, kad lie. *veršis* yra giminiškas s. i. *vřsan* ‘bulius, jautis’, *vřsnih* ‘vyriškas; tekis’, *vřsanah* ‘pautai’, av. *varšna-* ‘vyriškas’, lo. *verrēs* ‘kuilys, tekis’ (Sabaliauskas 1968, 135). Remiantis diachroninių tyrimų rezultatais, semantinė leksemos *veršis* raida galėtų būti: ‘patinas’ → ‘bulius’ → ‘jautis’ → ‘jaunas jautis’ → ‘(karvės) jauniklis’ (Buck 1949, 154–155). Lietuvių kalbos sistemoje reikšmė yra susiaurėjusi, tai patvirtina aukštaičių tarmės plote užfiksuotos leksemos *veršis* reikšmės: ‘2. karvių patinas, veislinis bulius’ (LKŽe), ‘3. kastruotas darbinis jautis’ (LKŽe)¹⁸.

Leksemos *veršis* neutralusis sinonimas – *tėlias* ‘karvių jauniklis, veršiukas’ (LKŽe). Etimologinė lie. *tėlias* motyvacija problemiška. Leksema bendra baltų ir slavų kalboms¹⁹, jos kilmė aiškinama dviem būdais: 1) siejama su s. i. *dhārú-* ‘žindantis’, alb. *dele* ‘avis’, la. *dīle* ‘žindantis veršiukas’, lie. *pirm(a)dėlė* ‘pirmą

¹⁸ „Iš semantikos perspektyvos atrodo tikėtina, kad pirminė reikšmė buvo ‘patinas (bendrąi)’ (iš *‘apvaisintojas’), ir jo specializacija skirtingiems gyvuliams yra antrinė. Baltų kalbose pirminė reikšmė buvo ‘suaugęs jaučių patinas’, išlaikyta la. *vėrsis* ir lietuvių tarmėse, o lietuvių (daugelyje tarmių) ir prūsų ‘mažas jaučių patinas’ – antrinė“ (Gagliano 2002, 9).

¹⁹ Plg. s. r. *теля*, ukr. *теля*, l. *cielę*, č. *tele*, bulg. *телé*, la. *teļš* ‘jautelis, veršelis’.

veršį atsivedusi karvė' (Holzer 1983, 343); 2) siejama su ide. **tel-* 'kelti, nešti', lo. *tollere* 'nešti' (Buck 1949, 155).

3.2. Didžioji dalis veršio pavadinimų priklauso motyvuotosios nominacijos tipui (80 procentų). Leksikografijos šaltinių duomenimis, lietuvių kalbos sistemoje *veršis* turi gausų sinonimų inventorių. Didžiąją jų dalį sudaro tarminė leksika.

Pirmoji – darybinių sinonimų – grupė. Semantiniu požiūriu darybiniai sinonimai yra motyvuoti konotaciškai arba turi konceptualiųjų požymių, nurodančių aptariamojo gyvulio amžių arba dydį, pvz.: *veršinas*, *veršiokas* 'paaugęs veršis', *teliokas* '1. paaugęs veršiukas; 2. karvės jauniklis, veršiukas'. Neigiama konotacija: *veršgalis* / *veršgalys* 'menkas veršis', *teliokpalaikis* 'prastas teliokas'.

Antroji – leksinių sinonimų – grupė. Leksikografijos šaltinių duomenimis, lietuvių kalbos sistemoje *veršis* turi kelis sinchroniškai motyvuotus leksinius sinonimus, kurie pagal motyvacijos požymių raišką sudaro du MMT: deskriptyvųjį (90 procentų) ir komparatyvųjį (10 procentų).

3.2.1. Deskriptyviajam veršio pavadinimų MMT priklauso akustinis MM. Konceptualiųjų garso požymį, reiškiamą garsažodinės kilmės LM *mū*, liudija rytų aukštaičių plote užfiksuotos leksemos: *mūmūkas*, *mūmutis*, taip pat neaiškios garsažodinės kilmės (plg. Ambrazas 2010, 95–96) rytų ir pietų aukštaičių pavadinimai: *bučiūlis*, *buziūkas*, *buziūlis*²⁰.

3.2.2. Komparatyviajam veršio pavadinimų MMT priklauso *zooniminis* MM. Konceptualiųjų lyties požymį, reiškiamą LM *karvė*, liudija šiaurės žemaičių leksema *karvėlė* (LKŽe).

3.3. Sinchroninė MM analizė atskleidė, kad *veršis* pavadinamas pagal skleidžiamo garso ir pagal lyties požymius (neabejotinas ryšys su karvės pavadinimais). Diachroninė (etimologijos) analizė rodo, kad seniausias veršio pavadinimo motyvacijos požymis gali būti susijęs su patino, suaugusio buliaus ar jaučio, apvaisintojo vaizdiniu. Svarbiausi iš kalbos sistemos ryškėjantys konceptualieji veršio požymiai yra jo amžius arba dydis, lytis.

Išvados

1. Semasiologiniu aspektu karvės, jaučio, veršio pavadinimai sudaro gausų zoonimų teminės grupės pogrupį: leksikografijos šaltiniuose užfiksuota apie pusantro šimto invariantinių leksemų. Lietuvių kalbos sistemoje bendro hiperonimo aptartoms leksemoms pavadinti nėra. Ši teminė grupė yra difuziška, be aiškių ribų. Problemiška nustatyti ribas tarp okazinių, situacinių įvardijimo būdų.

²⁰ Galėtų būti mažybiniai variantai pagal karvės pavadinimus *mūkė* / *mūkė* (LKŽe), *mūmė* (LKŽe), *būzė* (LKŽe), *buzlā* (LKŽe).

2. Onomasiologiniu požiūriu tarp motyvuotojo nominacijos tipo nominatėmų daugiausia yra tokių, kurios priklauso deskriptyviajam motyvacijos modeliui, kiek mažiau – komparatyviajam ir funkciniam tipams. Daugiausia pagal skirtingus požymius motyvuotų pavadinimų turi karvė.

3. Motyvacijos modelių sinchroninė analizė leidžia teigti, kad aptariamieji gyvuliai pavadinami pagal įvairius motyvacijos požymius: spalvą (karvė ir jautis); skleidžiamą garsą (karvė ir veršis); kūno morfologiją (karvė); reprodukcinės savybės, palikuonių atsivedimo skaičių (karvė).

4. Tipinė LM raiška eksplikitinė, jų inventorių sudaro: įvairūs koloratyvai (baltas, juodas, keršas, palšas, širvas, žalas, margas), garsažodinės kilmės veiksmoždziai (baubti, mauroti), onomatopėjos (bū / bu, mū / mu, tpru), funkciją, elgesį nurodantys veiksmoždziai (kelti, lakstyti, smaigyti, zylioti), somatizmai (ragas, kulnas, uodega). Implicitinės raiškos LM inventorių sudaro: artefaktų pavadinimai (durklas, raštas), negyvosios gamtos realijos (anglis, dūmai, šalna), zoonimai (jautis, karvė, ožys).

5. Motyvacijos modelių diachroninė analizė atskleidžia, kad seniausi aptariamų gyvulių motyvacijos požymiai yra susiję su ‘raguoto gyvulio’ (karvė), ‘vežimą, arklą traukiančio gyvulio’ (jautis), ‘patino’ (veršis) vaizdiniais.

6. Kompleksinė semasiologinė ir onomasiologinė leksemų analizė rodo, kad kalbos sistema fiksuoja labai įvairius karvės, jaučio, veršio conceptualiuosius požymius, iš kurių svarbiausi, ryškiausi yra: a) lytis (patelė / patinas), b) amžius (jauniklis / suaugęs gyvūnas), c) karvės reprodukcinės savybės (neturinti jauniklio / turinti jauniklį), d) karvės ir jaučio plauko spalva. Aptariamų gyvulių hierarchijos viršūnėje yra karvė. Tokia iš kalbos sistemos ryškėjanti kategorizacija atskleidžia antropocentrinę aptartųjų gyvulių vertinimą.

Santrumpos

- alb. – albanų
- av. – Avestos kalba
- bl. dial. – baltų tarminė forma
- bulg. – bulgarų
- č. – čekų
- gr. – graikų
- ide. – indoeuropiečių
- l. – lenkų
- la. – latvių
- lie. – lietuvių
- lo. – lotynų

- pr. – prūsų
- s. i. – senoji indų
- sl. – slavų
- s. r. – senoji rusų
- ukr. – ukrainų
- vok. – vokiečių

Literatūra ir šaltiniai

- Alinei 2005 – Mario Alinei. Names of animals, animals as names: synthesis of a research. In *Animal names*. Venice: Istituto Veneto di Scienze, 245–268.
- Ambrazas 2010 – Saulius Ambrazas. Dėl kankorėžių pavadinimų kilmės. *Baltistica* XLV (1), 95–104.
- Buck 1949 – Carl Darling Buck. *A dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European languages*. Chicago: University of Chicago Press.
- DŽe – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Red. S. Keinys. 7-asis patais. ir papild. leid.; elektroninis variantas, 2015 (atnaujinta versija, 2017): <http://lkiis.lki.lt>.
- Gagliano 2002 – Ademollo Gagliano. Le denominazioni del maschio dei bovini in area baltica. *Linguistica Baltica* X, 7–20.
- Gudavičius 2009 – Aloyzas Gudavičius. *Etnolingvistika*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
- Holzer 1983 – Georg Holzer. Eine indogermanische Lehnwortschicht im Urslavischen und Urbaltischen. *WSIA* XII, 327–344.
- Karaliūnas 2006 – Simas Karaliūnas. Dainava. Vardo reikšmė, kilmė ir istorija. *Baltistica* XLI (1), 103–117.
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas*. Red. Gertrūda Naktinienė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008. Prieiga internetu: <http://www.lkz.lt>.
- Lubienė 2015 – Jūratė Lubienė. *Lietuvių kalbos mikonimai: nominacija ir motyvacija*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- Mažiulis 1993 – Vytautas Mažiulis. *Prūsų kalbos etimologinis žodynas*, t. 2. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Sabaliauskas 1968 – Algirdas Sabaliauskas. Baltų kalbų naminių gyvulių pavadinimai (jų kilmė ir santykis su atitinkamais slavų kalbų pavadinimais). *Lietuvių kalbotyros klausimai* 10, 101–190.
- Skardžius 1996 – Pranas Skardžius. Lietuvių kalbos žodžių daryba. *Rinktiniai raštai*, t. 1. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Smetonienė 2018 – Anželika Smetonienė. K. Sirvydo *Promptuarium dictionum Polonicarum, Latinarum et Lituanicarum* – XVII a. kalbinės situacijos LDK atspindys. *Lituanistica*, t. 64, nr. 4 (114), 243–254.
- Smoczyński 1982 – Wojciech Smoczyński. Indoeuropejskie podstawy słownictwa bałtyckiego. *Acta Baltico-Slavica* 14, 211–240.
- SistŽe – Jonas Paulauskas. *Sisteminis lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius: Mokslo, 1987; elektroninis variantas, 2015: <http://lkiis.lki.lt>.
- SŽe – Antanas Lyberis. *Sinonimų žodynas*. 2-asis patais. leid. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas; elektroninis variantas, 2015: <http://lkiis.lki.lt>.
- Šalaviejūtė 2018 – Žydrūnė Šalaviejūtė. Koloratyvusis gyvulių pavadinimų motyvacijos modelis. *Res Humanitariae* XXIV, 27–46.
- Zhabotynska 2010 – Svitlana Zhabotynska. Principles of building conceptual models for thesaurus dictionaries. *Cognition, Communication, Discourse. International online journal* 1, 75–92.

Žydrūnė Šalaviejtė

LITHUANIAN ZOONYMS: THE WORDS FOR COW, BULL AND CALF, AND THEIR MOTIVATION

Summary

From a semasiological point of view, the words for cow, bull and calf form an abundant subset of the zoonym thematic group: about 150 invariant lexemes have been identified from lexicographical sources. The Lithuanian language system does not have a common hyperonym for the lexemes discussed. This thematic group is wide, with no clear boundaries. It is problematic to define the boundaries between occasional, situational naming.

From an onomasiological point of view, most nominathems belong to the descriptive type of models of motivation, and fewer to the comparative and functional types. Cow has the most names according to different attributes of motivation.

A synchronous analysis of motivation showed that animals are named by various motivational attributes: colour (cow and bull); sound (cow and calf); body morphology (cow); reproductive traits, and number of offspring (cow).

The expression of typical lexical motivators is explicit, their inventory consists of: various colouratives (white, black, grey, dark brown, coloured), verbs of a verbal origin (bold, murmur), onomatopoeia (bu, mu, tpru), function, behavioural verbs (raise, scream, spike, squeal), and somatisms (horn, heel, tail). The inventory of implicit lexical motivators includes: artefact names (sword, pattern), inanimate realities (coal, smoke, frost), zoonym (bull, cow, goat).

A diachronic analysis of the motivation showed that the oldest attributes of motivation are related to images of a ⟨horned animal⟩ (cow), a ⟨carriage, horse-drawn animal⟩ (bull), and ⟨male⟩ (calf).

An analysis of complex semasiological and onomasiological lexemes showed that the language system captures a variety of conceptual features of cow, bull and calf. The most important are: a) gender (female/male), b) age (juvenile/adult animal), c) reproductive characteristics of the cow (offspring/no offspring). At the top of the animal hierarchy is the cow. This categorisation, which emerges from the language system, reflects the anthropocentric evaluation of the animals discussed.